

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Consten, P.J.J.

Citation

Consten, P. J. J. (2019, November 19). *Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/82483> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Consten, P.J.J.

Title: Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Issue Date: 2019-11-19

Hoofdstuk 9

Crisis

Van de Putte kreeg een rustige zomer in 1866. De drukte van de debatten in de Tweede Kamer was in juni tot een eind gekomen. Het leek een ongewone situatie voor hem. 'Hoe minder men te doen heeft, hoe lujer men is. Ik doe niets als wat lezen, geen politiek meer.'¹⁰⁹¹ Was het dus ook een opluchting dat er op dat moment geen conservatieve of Thorbeckiaanse dreiging meer was, andere problemen dienden zich meteen aan. In ieder geval kreeg Isaïc ruim de tijd om zich het hoofd te breken over de cholera die ook in Rotterdam huis hield. In een woning in de havenstad waren drie lijken gevonden, schreef hij zijn broer.¹⁰⁹² Het kon dus nog veel erger worden dan hoofdpijn en diarree. Uiteindelijk zouden er in Nederland rond de 21.000 mensen overlijden aan de epidemie. Net als op Java werd de familie Fransen van de Putte opnieuw gespaard voor groter leed.

Toch keerde ondanks deze dreiging de dagelijkse routine snel terug. Hij werd weer lid van de Kamer voor het kiesdistrict Rotterdam en hij werd actiever als bestuurslid van het Indisch Genootschap, een gerespecteerde liberale debatclub in Den Haag, die in 1854 opgericht was door de hoogleraar Veth. Het Genootschap moest kennis over Indië verbreiden en nog meer de belangen van de kolonie en Nederland direct met elkaar verbinden. In 1862, niet lang na zijn toetreding als bestuurslid op 11 december 1861, stelde Isaïc voor aan Veth om gedegen lezingen te gaan houden, gevolgd door debat, die na afloop ook gepubliceerd werden. Maandelijks werd er over koloniale kwesties van velerlei aard heftig gediscussieerd en iedere discussie werd besloten met een motie, die van invloed kon zijn op politieke besluiten over de archipel in de Tweede Kamer. Het Genootschap werd daarom ook wel het Indische 'voorparlement' genoemd. In de jaren zestig had het politieke invloed en functioneerde het als een koloniale liberale lobby. De leden konden zich daarnaast het debatteren eigen maken en een mening vormen over koloniale onderwerpen. Vanaf de jaren zeventig zou hun invloed echter sterk afnemen.¹⁰⁹³

Rust nemen was aan Isaïc niet besteed maar hij ontkende, na de val van zijn ministerie, dat hij landvoogd in Indië wilde worden zoals een anonieme brochureschrijver suggereerde:

'Dit weten nu onze liberale bladen zoo goed als ieder ander, terwijl zij tevens de overtuiging met zich omdragen, dat de Putteaansche partij, alleen omdat haar leider het Gouverneur-Generaalschap ontging, zich van de motie [Keuchenius, pc] meester maakte, met de geheime verwachting dat het Ministerie zou aftreden en er op de benoeming van den Gouverneur-Generaal alzoog nog zou zijn terug te komen.'¹⁰⁹⁴

Volgens de auteur zou Van de Putte zich gepasseerd voelen door de benoeming van de conservatieve P. Mijer, die met zijn snelle overgang van de functie van minister van Koloniën in het ministerie Van Zuylen van Nijvelt (1866-1868) naar de hoogste post in de Oost het nodige stof deed opwaaien. Met het aannemen van de motie Keuchenius aangaande deze benoeming bond de liberale meerderheid in de Tweede Kamer de definitieve strijd aan met het koninklijk prerogatief. Een gevecht dat de koning en het conservatieve ministerie door twee Kamerontbindingen tevergeefs probeerden te winnen. De insinuatie van de anonieme conservatieve auteur over Van de Putte moet in het licht van de uitwerking van de motie met een grote korrel zout genomen worden. Zelf gaf Isaïc te kennen om privéredenen in Nederland te willen blijven en dat betrof niet zijn gezondheid. Hij schreef in januari

¹⁰⁹¹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 6 juni 1866.

¹⁰⁹² Ibidem, 13 juni 1866.

¹⁰⁹³ Paul van der Velde, *Een Indische liefde. P.J. Veth (1814-1895) en de inburgering van Nederlands-Indië* (Hilversum 2000) 161-162; De Jong, 'A go-ahead fellow in Dutch politics', 37.

¹⁰⁹⁴ Anoniem, *Wie is de heer Mijer, nieuw benoemd Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië?* ('s Gravenhage 1866) 4.

1866 aan Sloet van de Beele dat hij beslist geen landvoogd wilde worden omdat zijn dochters dan overzee onvermijdelijk een huwelijkspartner zouden vinden door het tekort aan vrouwen in de Oost en dat het gezin dan gebroken terug zou keren naar Nederland.¹⁰⁹⁵ Waarschijnlijk zal het probleem voor hem niet gelegen hebben in het uiteenvallen van de familie, maar wilde hij vooral voorkomen dat zijn dochters achterbleven in het ongezonde Indië bij een ondernemer of ambtenaar en zag hij in Nederland voor Lucie, Digna en Jeanne huwelijkspartijen met meer standing. Of het was gewoon een neutraal antwoord om een beschuldiging zoals van de anonieme brochureschrijver, het hoofd te bieden.

Van de Putte nam naast dezelfde Veth uit het Indisch Genootschap zitting in de redactie van het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*. Op het Binnenhof was zijn missie niet volledig geslaagd. Hij vond in het blad na de afwijzing van de cultuurnet een nieuwe spreekbuis, naast de activiteiten voor het Indisch Genootschap. In de jaren zestig werd het tijdschrift geschreven als een 'liberaal actieplan' dat als discussiestuk in de Kamer gebruikt werd en waaruit munitie tegen het cultuurstelsel te halen viel.¹⁰⁹⁶ Van de Puttes redacteurschap was overigens bepaald geen toeval, want hij was tot op zekere hoogte politiek erfgenaam van Van Hoëvell, die het tijdschrift opgericht had (zie hoofdstuk 8). Hij leverde niet of nauwelijks kopij aan, maar leek, net als in het Indisch Genootschap, vooral anderen te willen motiveren voor de liberale zaak.

Isaïc sprak in de jaren na 1866 als parlementariër over koloniale en marinezaken en over ontwikkelingen rond de vaarwegen tussen Rotterdam en de Noordzee. Zo diende hij in 1867 een amendement in dat de verhoging van de bezoldiging van de inheemse ambtenaren op Java beoogde, als genoegdoening voor het verlies van hun gronden en de *pantjendiensten*. Onder andere door het indienen van dit amendement gaf hij de minister van Koloniën N. Trakranen (1819-1890) flink weerwoord in de Kamer.¹⁰⁹⁷ Niet onverwacht bleef hij gedurende de eerste jaren na de val van zijn ministerie veelvuldig prominent het woord vragen, zoals tegenover Trakranen. Maar voor zijn doen nam hij op politiek terrein gas terug en kon hij meer aandacht besteden aan zijn zakelijke belangen in Indië en Nederland. Hij zat nog in de garancine en de aandelenhandel en de tabak hield hem tot in de jaren tachtig bezig.

Het bloed kroop echter voor de tweede keer waar het niet gaan kon en na zes jaar maakte Isaïc weer regelmatig de gang van het Plein naar het Binnenhof. Naast een vijf maanden durend ad-interim ministerschap van Marine (18 december 1873-16 mei 1874), was hij al eerder, in juli 1872, begonnen aan een tweede ministerschap van Koloniën (6 juli 1872-27 augustus 1874). Twee dagen voor de acceptatie van de portefeuille had hij een groot deel van de liberale Kamerleden bij hem thuis uitgenodigd. Thorbecke was juist overleden en er moest opnieuw geformeerd worden. Minister van Justitie Gerrit de Vries Azn (1818-1900) nam het woord en vroeg of de andere leden sympathie hadden voor het werk van de formateurs. Hij vroeg hiernaar om in de toekomst problemen over de inhoud van de portefeuilles te voorkomen. Dat was namelijk gebeurd in het zojuist geëindigde ministerie Thorbecke III met de minister van Oorlog.¹⁰⁹⁸ De bijeenkomst bij Isaïc thuis was een duidelijk voorbeeld van liberale factievorming. Thorbecke had met de bijeenkomsten in zijn huis het voorbeeld gegeven, maar zover bekend geen formatiebesprekingen gevoerd. De vergadering in het huis van Van de Putte ging verder en was opnieuw een schrede richting partijvorming.

Isaïc wist hoe zwaar de functie op zijn gezondheid kon drukken, maar hij had blijkbaar voldoende redenen om deze stap te zetten. Een belangrijk motief om toch weer achter de groene

¹⁰⁹⁵ Boels, e.a., *Eer en fortuin*, 29.

¹⁰⁹⁶ Van der Velde, *Een Indische liefde*, 204

¹⁰⁹⁷ Pierson, 'Levensbericht van I.D. Fransen van de Putte', 59.

In de beruchte kwestie Mijer, een periode van conflicten tussen parlement en regering, stemde hij overigens voor de motie Blussé. In deze motie werd in 1868 de tweede achtereenvolgende Kamerontbinding afgekeurd. Dit incident leidde tot de regel van ongeschreven staatsrecht dat de Kamer geen tweede maal kan worden ontbonden naar aanleiding van hetzelfde meningsverschil met de regering en dat het ministerie aftreedt bij onenigheid met de Kamer.

¹⁰⁹⁸ C. A. Tamse, *Memoires van een enfant terrible. Politieke herinneringen van de Zeeuwse liberale afgevaardigde Mr. Daniël van Eck aan vijfendertig jaar Kamerlidmaatschap 1849-1888* (zp 1975) 73.

tafel plaats te nemen, vormde de mogelijkheid om zo de agrarische hervorming alsnog naar zijn ideeën vorm te geven. De Agrarische wet van 1870 had hem teleurgesteld omdat de conversie daarin niet geregeld was. Als minister hoopte hij op dit onderwerp opnieuw grote invloed uit te kunnen oefenen, zoals bij de benoeming van de Directeur van het Binnenlands Bestuur H.D. Levyssohn Norman (1836-1892), een agrarisch specialist die de opdracht had te onderzoeken in hoeverre de conversie, de omzetting van communale gronden in erfelijk individueel grondbezit, mogelijk zou kunnen worden gemaakt. Toen deze in een andere functie geplaatst werd en de conversie door de verdwijnende expertise opnieuw uit beeld dreigde te raken, rammelde Van de Putte meteen met zijn portefeuille. Hij probeerde zo Levyssohn Norman als directeur te behouden, wat overigens niet lukte.¹⁰⁹⁹

Aan dit ministerie werd ook zijn naam verbonden, samen met De Vries Azn, die net als bij de vergadering in Isaäcs huis de leiding nam. Het ministerie werd geen groot succes, want een gewenste kiesrechtuitbreiding ging niet door en er ontstond een crisis na een mislukt wetsvoorstel om de plaatsvervanging voor de dienstplicht af te schaffen. Kortom, het werd geen gelukkige tijd aan het Plein die voor Isaäc bovenal gemarkeerd zou worden door het uitbreken van de Atjeh-oorlog in maart 1873. Dat zou een geld- en mensenslindende strijd in het noorden van Sumatra worden die pas na zijn dood officieel beëindigd werd met de ‘pacificatie’ van het Sultanaat door generaal J.B. van Heutsz (1851-1924) in 1903. De eerste weken van de oorlog kunnen, net als de daarop volgende twintig jaar, gekarakteriseerd worden als militaire machteloosheid en nationale frustratie.¹¹⁰⁰ Niet alleen de ontwikkelingen in Indië zelf lagen ten grondslag aan een slechte periode voor Van de Putte in de jaren zeventig. Hij kreeg als minister in die jaren opnieuw intensief te maken met James Loudon als gouverneur-generaal die op dat moment de benoeming van Levyssohn Norman doordrukte, ondanks de grote weerstand van Isaäc. Het beloofde niet veel goeds voor hun onderlinge relatie.

In de jaren vijftig feliciteerde Loudon Van de Putte als nieuwe eigenaar van Pandji nog met zijn financiële succes na de overname. Hij gaf destijds sportief toe dat de administrateur een beter ondernemersinstinct had dan hij zelf en daardoor had kunnen profiteren van de goede suikerprijzen direct na zijn overname van de suikeronderneming. De band tussen beide mannen was al sinds hun zakelijk contact op Java niet optimaal. Een kleine twintig jaar na de overname van Pandji waren de verhoudingen ronduit slecht. Loudon betichtte Isaäc in die periode van ‘apodiktische betweterij, klein en nutteloos kritiseeren en bemoeizucht buiten den kring zijner bevoegdheid’.¹¹⁰¹ Het werd nog erger, want James Loudon voelde zich als gouverneur-generaal in 1874 ‘gedesavoueed’. De landvoogd vond dat Van de Putte hem publiekelijk in de steek liet na het echec van de eerste Atjeh-expeditie in het voorjaar van 1873. Hij bood daarom de koning zijn ontslag aan, wat zeer uitzonderlijk was. Alle gouverneurs-generaal hadden tot dan toe hun vijfjarige termijn uitgediend waarmee Loudon een bedenkelijke primeur zou hebben. Hieronder wordt de weg naar dit fiasco voor hem en Van de Putte beschreven. Ook zal besproken worden wat ten grondslag lag aan de verschillen tussen hun benadering van de verwickelingen rond Atjeh. En is het mogelijk om één van de twee als belangrijkste verantwoordelijke voor het uitbreken van de oorlog aan te wijzen?

De aanloop naar de oorlog

Het is niet overdreven te stellen dat er rond Atjeh in de jaren zeventig een internationaal machtsspel van ‘wereldformaat’ plaats had, waar de meeste grote Europese staten, het Osmaanse rijk en de VS bij betrokken waren. Gecomplceerde internationale verwickelingen die eigenlijk al hun oorsprong vonden in 1824. In dat jaar werden in het ‘Traktaat van Londen’ alle geschillen geregeld die waren blijven liggen na de Nederlandse machtsovername in 1816 van het Britse tussenbestuur onder

¹⁰⁹⁹ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 46; De Jong, ‘Gezag, macht en prestige’, 184.

¹¹⁰⁰ Martin Bossenbroek, ‘Geweld als therapie. De roes van de Atjeh-oorlog’, Liesbeth Dolk (red.), *Atjeh. De verbeelding van een koloniale oorlog* (Amsterdam 2001) 16.

¹¹⁰¹ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 319.

Raffles. Engeland deed in het traktaat volledig afstand van Sumatra. Hierin was ook vastgelegd dat Nederland Atjeh's onafhankelijkheid respecteerde, maar wel de verantwoordelijkheid nam voor de veiligheid van de handel in de wateren rond Atjeh zonder inbreuk te maken op de soevereiniteit van het sultanaat. Het kwam er op neer dat Engeland de Atjehse onafhankelijkheid garandeerde en dat Nederland ervoor moest zorgen dat er geen zeeroof, met name vanuit Atjeh zelf gepleegd, zou plaatsvinden. Het verdrag was gunstig voor het staatje aan de noordkust van Sumatra want het garandeerde veel speelruimte wat het gouvernement frustreerde. Het Nederlandse bestuur probeerde daarom meer greep op de situatie te krijgen. Maar dat was niet makkelijk want eerst had het de handen vol aan de vijf jaar durende opstand op Java (1825-1830) onder aanvoering van Diponegoro (1785-1855). Nadat de rust op Java en het koloniale zelfvertrouwen hersteld waren, deed Van den Bosch in de jaren dertig dan ook al snel pogingen om de koloniale macht uit te breiden over Bangka en Sumatra. Deze gebiedsuitbreiding, uiteraard een schending van het traktaat, had echter door zwaar bevochten overwinningen op extreme islamitische geloofsijveraars in de zogenaamde Padri-oorlogen een hoge prijs. Zijn opvolger Baud trok uit het verloop van de conflicten zijn conclusies en verlegde de koers. Onder Britse druk en omdat Baud geen mensenlevens en geld meer wilde verspillen, trok hij de troepen terug uit door Van den Bosch veroverd gebied. 'Onthouding' was vanaf 1840 officieel beleid.¹¹⁰²

Toen gouverneur-generaal C.F. Pahud (1803-1873) op 21 november 1855 het bestuur op zich nam, leek het bloedvergieten al weer enigszins weggezaakt in het bestuurlijke geheugen. Pahud zocht opnieuw de grens van het Londense traktaat op en stuurde vrijwel meteen een marineschip naar Atjeh om de Nederlandse vlag te laten zien. Maar in Buitenzorg waren de oorlogen toch niet helemaal vergeten, want de strijd werd niet lichtzinnig opgezocht. Toen in de ogen van het gouvernement enkele vazallen van de sultan van Atjeh hun eigen gang gingen en schepen plunderden, zette de gouverneur van Sumatra's Westkust, J. van Swieten, in 1857 alles op alles om de sultan zover te krijgen een vredesverdrag te sluiten. Het bestuur in Batavia hoopte dat de overeenkomst, gesloten in 1858, de inheemse heerser meer gezag zou geven en de onrust en zeeroof rond Atjeh zou verminderen.¹¹⁰³ Na 1857 leek de vrede en de vrije handel tot op zekere hoogte veilig gesteld.

Atjeh was sinds de jaren dertig voor Batavia en Den Haag dus een hoofdpijndossier. Iedere bewindsman kreeg ermee te maken en onze hoofdrolspelers zelfs al lang voor 1873. Zo ervoer Loudon als minister in 1861 de annexatie van Atjeh als een naderend verlies van Indië en Isaäc zag zich gedwongen al gedurende zijn eerste ministerschap ten strijde te trekken.¹¹⁰⁴ In 1865 ontstond een machtsstrijd rond een rivier aan de grenzen met Atjeh, dat volgens het traktaat van 1858 binnen de Nederlandse invloedssfeer lag. Nadat de controleur van Deli, die gekomen was om te onderhandelen met de sultan, verjaagd werd, rustte Van de Putte een expeditie uit. De zeven stoomboten met 1400 soldaten aan boord ontmoetten nauwelijks weerstand en de veldtocht liep met een sisser af.¹¹⁰⁵

In 1871 kreeg het gouvernement uiteindelijk de wind in de zeilen en veranderden de omstandigheden op papier volledig in het voordeel van Nederland. Een nieuwe overeenkomst, het 'Sumatra-traktaat', verving het verdrag van Londen, waarmee de beperkingen uit de overeenkomst van 1824 vervielen en Engeland aan Nederland, in ruil voor een kolonie aan de Goudkust van Afrika, alle ruimte gaf haar territorium in Sumatra uit te breiden. Vooral een verandering in de handelstarieven had voor Engeland een onafhankelijk Atjeh overbodig gemaakt.¹¹⁰⁶ Er zat volgens de journalist en historicus P. Hagen wel een addertje onder het gras, want Nederland werd in de nieuwe

¹¹⁰² Reid, *The Contest for North Sumatra*, 18-21.

¹¹⁰³ E.S. de Klerck, *De Atjeh-oorlog, in opdracht van de regering met gebruikmaking van officieele bescheiden samengesteld, deel 1, Het ontstaan van den oorlog* ('s Gravenhage 1912) 224; A.W.K. ter Beek, *De vier eerste jaren Atjeh-oorlog* ('s Gravenhage 1883) 5; Reid, *The Contest for North Sumatra*, 21, 23.

¹¹⁰⁴ Reid, *The contest for North Sumatra*, 28.

¹¹⁰⁵ Ibidem, 46-47.

¹¹⁰⁶ Paul van 't Veer, 'Atjeh 1873, een oorlog op papier', *De Gids* 1967 (1), 166.

overeenkomst expliciet gehouden aan de sinds 1824 bestaande verplichting om de Atjehse piraterij aan banden te leggen. Een onmogelijke taak die een oorlog met Atjeh in Hagens ogen onontkoombaar maakte.¹¹⁰⁷ Loudon zag de voordelen van het pas getekende traktaat en maakte meteen gebruik van de door de Britten geboden nieuwe speelruimte. Hij stuurde in 1872 schepen naar Deli na een telegram van de assistent-resident die Atjeh's invloed achter vijandelijke plannen van een ander Sumatraans volk, de Bataks, zag.¹¹⁰⁸ Het koloniale bestuur verwachtte dat Atjeh nu, na het wegvallen van de Engelse 'bescherming', met enige militaire druk Nederland als haar soeverein zou erkennen.

Dat was een misrekening want Atjeh accepteerde deze nieuwe status quo niet en er ontstond zich een diplomatiek spel waarin de sultan probeerde de verschillende landen tegen elkaar uit te spelen om de verloren handelingsruimte weer terug te winnen. Hij had kans van slagen, want door de opening van het Suezkanaal voer het gros van de schepen voortaan door de Straat van Malakka, waarmee de kust van Atjeh, liggend aan de ingang van de zee-passage, van groot strategisch belang werd. Zoals de sultan terecht vermoedde, wilden de verschillende mogendheden graag hun belangen naar deze streken uitbreiden.¹¹⁰⁹ Het gouvernement, met Loudon aan het hoofd, vond dat het moest reageren op de situatie.

Zijn adjutant J.I. de Rochemont (1834-1914), die de kunst van het vleien verstond en daarmee het volledige vertrouwen van zijn meerdere won¹¹¹⁰, verdedigde Loudons beleid later uitgebreid. Beide mannen zouden al hun beslissingen beargumenteren met verwijzing naar het tonen van kracht en gezag ten opzichte van Atjeh en de buitenlandse mogendheden om toekomstige inmenging op Sumatraans grondgebied te voorkomen. Volgens De Rochemont was een incident met een Atjehse prauw die een aangrenzend kuststaatje door zeeroof terroriseerde en waarin het 'kamp Loudon' een provocatie zag, de aanleiding.¹¹¹¹ Het gouvernementsstoomschip *Marnix* voer met enkele Atjehse gezanten via Singapore naar de onderhorigheden van Atjeh om de zaken rond de zeeroof te gaan ophelderen. De gezanten leken echter een dubbele agenda te hebben, hoorde Loudon van de Schotse consul-generaal van Singapore W.H. Read (1819-1909) in Nederlandse dienst. Ze hadden toenadering gezocht tot de consuls van Italië, Amerika en Frankrijk, en dat, tot schrik van het koloniale bestuur, terwijl ze te gast waren op een Nederlands schip. Read zei uit zeer betrouwbare bron vernomen te hebben dat de Atjehse vertegenwoordigers aan de Europese staten hulp zouden hebben gevraagd hen te beschermen 'tegen de verdrukkingen der "gehate Nederlanders"'.¹¹¹² Het gouvernement en het ministerie in Den Haag legden dit uit als verraad. Van de Putte was zelfs bang dat de gasten op de *Marnix* niet alleen 'intrigeerden bij de agenten van vreemde mogendheden', maar dat ze ook 'de aan Atsjin onderhoorige meest in de nabijheid van Siak verblijvende radja's' tegen het gouvernement te wapen riepen. Trouweloze handelingen die volgens hem een krachtig optreden vereisten.¹¹¹³ Later kwam Van de Putte op tegen de kritiek van naïviteit in de omgang met de Atjehse vertegenwoordigers. Het was volgens hem '*adat*' om gezanten met oorlogsbodems terug te brengen en dit was geen vreemd gebaar. Integendeel: 'Men dacht dat men op de goede weg was'. Hij verdedigde alle betrokkenen inclusief zichzelf.¹¹¹⁴ Een eeuw later krijgt Isaïc nog hulp van de journalist en historicus Van 't Veer, die de officiële versie van verraad op de *Marnix* tegenspreekt. Naast het recht van Atjeh om hulp te vragen, had Read, verweven met Britse

¹¹⁰⁷ P. Hagen, *Koloniale oorlogen in Indonesië. Vijf eeuwen verzet tegen vreemde overheersing* (Amsterdam/Antwerpen 2018) 442.

¹¹⁰⁸ De Jong, 'Gezag, macht en prestige', 183.

¹¹⁰⁹ P. van 't Veer, *De Atjeh-oorlog* (Amsterdam 1969) 12, 25-26, 34, 39; I.D. Fransen van de Putte, *Atjeh, Parlementaire redevoeringen. (van februari 1873-december 1885)* (Schiedam 1886) Voorwoord v, 24.

¹¹¹⁰ Fasseur, *Indischgasten*, 216.

¹¹¹¹ J.I. de Rochemont, *Loudon en Atsjin* (Batavia/Amsterdam 1875) 1-21.

¹¹¹² *ASTGR* W.H. Read aan algemeen secretaris te Batavia, 20 februari 1873; Tunka Muhammed Ariffin aan W.H. Read, 14 februari 1873.

¹¹¹³ *Javasche Courant*, 25 maart 1873; *ASTGR* I.D. Fransen van de Putte aan Willem III, 7 en 14 april 1873.

¹¹¹⁴ Van de Putte, *Atjeh*, Voorwoord viii.

zakelijke belangen, volgens Van 't Veer een dubieuze rol gespeeld. In het kielzog van Engeland had de consul-generaal belang bij een oorlog gehad.¹¹¹⁵

Niet alleen door de Atjehse gezanten werd het voor Nederland een diplomatiek spannende tijd. Er bestond een Engelse dreiging op Borneo en voor de kust voer de Italiaanse kapitein Racchia rond met twee oorlogsschepen, op zoek naar een plek voor een Italiaanse strafkolonie, door Read ironisch een 'pied à terre' genoemd.¹¹¹⁶ De houding van de buitenlandse mogendheden baarde het gouvernement zorgen en de gebrekkige communicatieve mogelijkheden maakten de zaken bepaald niet helderder. Geruchten en acties van gezanten en consuls, waarvan het onduidelijk was in hoeverre de regeringen daar volledig weet van hadden, bepaalden de internationale verhoudingen van moment tot moment.

De diplomatieke contacten in die dagen met Amerika en Turkije waren een goed voorbeeld van de verwarring die ontstond door ongefundeerde berichten. Zo ging de Amerikaanse consul in Singapore zijn boekje ver te buiten door een de- en offensief verbond te willen sluiten met Atjeh. Hij zou gevraagd hebben om schepen op te laten stomen, officieel om Amerikaanse belangen te beschermen op Sumatra in geval van dreiging door onlusten.¹¹¹⁷ En de Turkse sultan was in verlegenheid gebracht door een Arabier die zich in Constantinopel onterecht als eerste rijksbestierder van Atjeh voorgedaan had. Van de Putte zag in het laatste geval geen directe problemen, maar voelde wel door de verwikkelingen in de hoofdstad van het Osmaanse rijk het gevaar van opwekking van moslimextremisme in Atjeh. Hij waarschuwde Loudon dan ook meteen op te passen voor de invloed van terugkerende pelgrims uit Mekka.¹¹¹⁸

Er gebeurde uiteindelijk niets en zowel de Italiaanse als ook de Amerikaanse, Turkse, Franse en Britse regeringen verklaarden dat ze zich niet met Atjeh zouden gaan bemoeien. In het Amerikaanse geval werd te kennen gegeven dat de consul niet gemachtigd was om eigenhandig traktaten te sluiten. Ook de Italiaanse regering stelde Nederland gerust en liet via de Nederlandse zaakgelastigde in Rome weten dat Racchia nooit geïnstrueerd was zich ergens mee te bemoeien. De Britten verzekerden Nederland zelfs dat er geen uitvoer van wapens uit de havens in de Straits Settlements (een verzameling Britse koloniën waaronder Malakka en Penang onder leiding van Singapore) zou plaatsvinden in het geval van oorlog tussen het gouvernement en Atjeh.¹¹¹⁹ Parijs beloofde Nederland te berichten als de gezant van de sultan zich bij hen zou melden. Een belofte die volgens Van de Putte betrouwbaar was, want de Fransen hadden onlangs ook de Engelsen gewaarschuwd toen de Birmese gezant naar Parijs kwam.¹¹²⁰

Van de Putte, maar vooral Loudon, ervoer de dreiging, ondanks binnendruppelende geruststellende berichten, echter wel lange tijd. Het kamp Loudon was ervan overtuigd dat het gouvernement indirect uitgedaagd werd door Atjeh. Geruchten, miscommunicatie en verschil van inzicht daarover tussen de minister en de gouverneur-generaal plaveiden de weg naar de oorlog. Loudon stelde zich dogmatisch op. Hij lag vrijwel vanaf het begin van de crisis op ramkoers, terwijl

¹¹¹⁵ Van 't Veer, 'Atjeh 1873', 167-168.

¹¹¹⁶ *AStGR* W.H. Read aan algemeen secretaris te Batavia, 20 februari 1873; P.F. van der Hoeven aan J.H.L.A. baron Gericke van Herwijnen, 19 februari 1873; W.H. Read aan J. Loudon; J. Loudon aan W.H. Read, 25 februari 1873; Telegram J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 2 maart 1873.

¹¹¹⁷ Verslag van het onderhoud op 3 maart 1873 van den minister van Buitenlandse Zaken met den minister-resident der Vereenigde Staten van Noord-Amerika.

¹¹¹⁸ R.W.J.C. de Menthon Bake aan J.H.L.A. baron Gericke van Herwijnen, 18 maart 1873; D.U. Schiff (resident van Riouw) aan J. Loudon, 28 februari 1873; I.D. Fransen van de Putte aan J. Loudon, 17 april 1873; M.I.L.J.H.A. Heldewier aan J.H.L.A. baron Gericke van Herwijnen, 15 mei 1873; I.D. Fransen van de Putte aan J. Loudon, 29 mei 1873.

¹¹¹⁹ Gezant te Londen aan J.H.L.A. baron Gericke van Herwijnen, 8 en 12 maart 1873; Minister-resident Westenberg te Washington aan J.H.L.A. baron Gericke van Herwijnen, 10 maart 1873; ; Hamilton Fish aan Charles. D. Gorham, 23 maart 1873; J.H.L.A. baron Gericke van Herwijnen aan I.D. Fransen van de Putte, 1 en 3 april 1873; Zaakgelastigde te Rome D. Everwijn aan J.H.L.A. baron Gericke van Herwijnen, 17 april 1873; E.A.J. Harris (British Legation) aan J.H.L.A. Gericke van Herwijnen, 14 april 1873.

¹¹²⁰ I.D. Fransen van de Putte aan J. Loudon, 20 februari 1873.

Van de Putte de diplomatieke uitweg zocht. Loudon wilde geen tijd verliezen want het was hem er alleen om te doen Atjeh de soevereiniteit van Nederland te laten erkennen om daarmee 'vreemden invloed van Sumatra te weren'.¹¹²¹ De gouverneur-generaal voelde het gevaar van vreemde mogendheden sterk. Loudon wilde Atjeh daarom direct de keuze geven tussen erkenning van de soevereiniteit of oorlog. De spanning was inmiddels zo groot dat een verschrijving de zaak heeft doen escaleren. Loudon had Van de Putte op 16 februari getelegrafeerd dat de schepen van de Italiaanse kapitein Racchia naar Atjeh 'zouden gaan', terwijl hij bedoeld had te schrijven 'zouden kunnen gaan', was zijn verdediging later. Van de Putte had blijkbaar door de inhoud van dit telegram het gevoel van dreiging vanuit Italië overgenomen en toestemming gegeven een zeemacht op te laten stomen. Hij zou volgens Loudon ook achter de eis van soevereiniteitserkenning of anders een oorlogsverklaring gestaan hebben. De minister kon zich niet verschuilen achter misleiding door de schrijffout, want Van de Putte had volgens hem navraag gedaan bij de Italiaanse regering omtrent haar intenties. De minister kon dus weten waar hij aan begon.¹¹²²

Van de Putte bleef ook na 16 februari tegenstander van snel ingrijpen, benadrukte hij zelf. Hij wilde terughoudendheid blijven betrachten en geen troepen aan land laten gaan. Eerst moest nog het stadium van 'eischen en onderhandelen' doorlopen worden voordat wat hem betreft aan een oorlogsverklaring gedacht kon worden. 'Soevereiniteit kan alleen ons laatste woord zijn', aldus Van de Putte aan de koning in een brief van 7 maart. En diezelfde dag stuurde hij Loudon een telegram waarin hij aangaf dat volgens hem de directe aanpak alleen als uiterste middel ingezet moest worden. 'Bij onwil om te ontvangen, talmen of weigering van waarborgen is oorlog onvermijdelijk, die vanzelf zich oplost in soevereiniteit.'¹¹²³ Na 7 maart raakten de beide mannen met hun standpunten overduidelijk steeds verder van elkaar verwijderd. Loudon bleef zijn harde eisen stellen met als gevolg oorlog, de minister wilde de buitenwereld rechtvaardigheid en bedachtzaamheid tonen, waarbij voor hem Atjehse waarborgen voor de toekomst voldoende waren.¹¹²⁴ Op 10 maart schreef hij via de telegraafkabel aan Loudon: 'Ik twijfel of mijn telegram van 7 Maart goed is verstaan' en eindigde hij met de woorden: 'Soevereiniteit als eerste eisch daarin, nooit nodig, altijd bedenkelijk, kan ik niet goedkeuren.' Hij wilde koste wat kost voorkomen dat de schijn zou worden gewekt dat Nederland een agressieve annexatiepolitiek voerde. De wereld moest vooral zien dat de houding jegens Atjeh puur defensief van aard was.¹¹²⁵ Rechtmatige invloed kon alleen op vredelievende wijze bereikt worden. 'Ook hier moet de oorlog ultima ratio zijn', aldus Van de Putte.¹¹²⁶

De gouverneur-generaal drukte echter door en verklaarde op 26 maart Atjeh de oorlog. De Italianen hadden volgens Loudon weliswaar toegezegd niet in te zullen grijpen, maar hem kwam ook een gerucht ter ore dat de Amerikanen schepen zouden laten opstomen vanuit China. De landvoogd nam het zekere voor het onzekere. Het opdringen van de soevereiniteit betekende in de ogen van Loudon dan ook zelfbehoud, een 'pre-emptive strike' in de woorden van De Jong.¹¹²⁷ Dus geen 'slappe eisen' zoals rekenschap afleggen en traktaten sluiten, maar een oorlogsverklaring.¹¹²⁸ Deze veroorzaakte in Nederland grote sensatie en bracht Isaäk in de Kamer meteen in het defensief. Op 4 april werd hij door het conservatieve Kamerlid J.L. Nierstrasz C. Jzn. (1824-1878) geïnterpelleerd, die

¹¹²¹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Willem III, 27 februari, 7 en 12 maart 1873, 15 april 1873.

¹¹²² De Rochemont, *Loudon en Atsjin*, 54-56, 174-181; AStGR Telegram J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 16 februari 1873.

¹¹²³ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Willem III, 27 februari en 7 maart 1873; Telegram I.D. Fransen van de Putte aan J. Loudon, 7 maart 1873.

¹¹²⁴ De Jong, 'Negotiations in Bismarckian style', 42.

¹¹²⁵ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Willem III, 12 maart 1873; Telegram I.D. Fransen van de Putte aan J. Loudon, 10 maart 1873.

¹¹²⁶ Van de Putte, *Atjeh*, 23.

¹¹²⁷ De Jong, 'Negotiations in Bismarckian style', 38.

¹¹²⁸ De Rochemont, *Loudon en Atsjin*, 56-59, 65-67.

vroeg op welke wijze de onderhandelingen waren gevoerd en wat de oorzaken van de oorlogsverklaring waren. Veel antwoorden had hij op dat moment niet.¹¹²⁹

Jaren later verdedigde Van de Putte zijn overwegingen en beslissingen die tot een uitkomst geleid hadden die hij zelf wel als laatste gewenst had. Kort na de oorlogsverklaring zou zijn omgeving het hebben doen voorkomen alsof de oorlog uit de lucht was komen vallen. Volledig onterecht, want er was volgens Van de Putte maar één Kamerlid, de christelijk-conservatieve C.Th. graaf van Lynden van Sandenburg (1826-1885), die een politiek van lijdzaamheid voorgestaan had. Zelfs de liberale militaire specialist J.K.H. de Roo van Alderwerelt (1832-1878) gokte volgens hem op het effect van repressie die zich zou moeten 'openbaren in het zenden van de noodige schepen om de zee schoon te houden, de havens te blokkeeren, eenige sterkten op te richten en het Atjehsche gouvernement ontzag in te boezemen.'¹¹³⁰ Het zenden van oorlogsbodems had in Isaäcs ogen daarentegen alleen maar het wantrouwen van Atjeh gewekt.¹¹³¹ Hiermee wilde hij benadrukken dat de gang naar de oorlog eigenlijk onvermijdelijk was geweest en dat deze door iedereen te voorzien was. Daarnaast was het door de grote afstand moeilijk voor hem om de omstandigheden goed in te schatten. Hij had het allemaal via de diplomatieke weg gewild, schreef hij in het voorwoord van zijn verdediging twee decennia later

'Wanneer wij in het bezit waren geweest van meer kennis van plaatselijke toestanden, van persoonlijke verhoudingen vooral, en ook wanneer, overeenkomstig de aanvankelijke instructiën van het Opperbestuur, zonder te veel machtsvertoon, met meer diplomatiek beleid, die bij Atjeh waren ingeleid, ware het ons misschien gelukt zonder geweld terstond ons doel te bereiken.'¹¹³²

Dit was wijsheid achteraf.

De militaire expedities tegen Atjeh

Generaal J.H. Köhler (1818-1873) kreeg het opperbevel over de eerste expeditie, bestaande uit bataljons infanterie, artillerie, cavalerie, genie en geneeskundige troepen. Het commando over de drie bataljons infanterie, bestaande uit 118 officieren en in totaal ruim 2500 manschappen, was opgedragen aan kolonel E.C. van Daalen (1822-1879). Ze waren, deels bewapend met ouderwetse voorlaadgeweren, op vijf april aan boord van zes oorlogsschepen voor de kust van Atjeh verschenen, om drie dagen later te landen. Op weg naar de kust begon de strijd meteen. De infanterie leed een gevoelige slag door het verlies van 50 man. En daar zou het niet bij blijven. Het was de bedoeling om eerst de moskee (*missigit*) en daarna het paleis (*kraton*) in te nemen, waarvan de ligging en de omgeving bij de Nederlandse militaire staf niet geheel duidelijk was. Onder andere het beperkte overzicht van de situatie ter plaatse zorgde er mede voor dat de expeditie gedoemd was te mislukken. Bij de eerste verovering van de missigit verloren weer tientallen soldaten het leven. Waarschijnlijk omdat het gebouw moeilijk te verdedigen was, trokken de troepen zich vrijwel meteen weer terug waarna op 14 april de moskee opnieuw bestormd moest worden. De strijd was hard en het tactisch ontruimen van de *missigit* had geen goede uitwerking op de motivatie van de koloniale soldaat om te vechten. Daartegenover maakten de Atjehers hun naam van gedreven vechtjassen juist meer dan waar. De meesten waren alleen bewapend met een *klewang* (zwaard), maar ze vielen de beter bewapende troepen van het gouvernement aan. De technische superioriteit zorgde weliswaar voor grote verliezen aan vijandelijke zijde, maar de doodsverachting van de Atjehse soldaten had een grote psychologische uitwerking op het moreel van de Europese soldaten.

¹¹²⁹ J.A.A.H. de Beaufort, 'Vijftig jaren uit onze geschiedenis (1868-1918)', *De Gids* 88 (1924) 243.

¹¹³⁰ Van de Putte, *Atjeh*, 22.

¹¹³¹ Ibidem, 24.

¹¹³² Ibidem, Voorwoord, viii.

Generaal Köhler kwam na de tweede inname van de *missigit* meteen poolshoogte nemen om te kijken of het gebouw nu wel in handen gehouden kon worden. Op het moment dat de opperbevelhebber, ondanks waarschuwingen voor het gevaar van vijandelijk vuur, op een verhoogd stuk binnen de muren van de moskee ging staan, raakte een vijandige kogel hem dodelijk. Köhler stierf binnen enkele seconden, wat de expeditie, die nauwelijks een week aan de gang was, eigenlijk meteen de genadeklap gaf. Op 17 april waren de troepen weer verenigd op het strand om zich terug te trekken op de schepen.¹¹³³ De veldtocht was in een grote mislukking geëindigd en had hiermee uiteraard ook niet het gewenste effect op het buitenland gehad. Integendeel, na dit Nederlandse echec vreesden andere koloniale mogendheden voor de gevolgen van hun eigen machtspositie overzee.¹¹³⁴

Nederland meende geen andere keuze te hebben dan alsnog orde op zaken te stellen. Op 28 november van hetzelfde jaar verschenen de koloniale troepen voor de tweede maal voor de kust van Atjeh. De gehele operatie begon opnieuw slecht, want tijdens de reis van Batavia naar het sultanaat bleek er cholera aan boord te heersen en de ziekte was nog niet uitgewoed toen de bataljons bij de eindbestemming aankwamen. Het begin was dus weer moeizaam. Isaïc had met de gepensioneerde generaal J. van Swieten als opperbevelhebber van de tweede expeditie een hem zeer vertrouwd persoon aan het roer. Van Swieten was tijdens Van de Puttes eerste ministerschap in de Kamer Puttiaan geweest en het contact met de opperbevelhebber van de hele operatie was goed. Hierdoor ontstonden wel bestuurlijke spanningen want luitenant-generaal G.M. Verspijck (1822-1909), die in eerste instantie de expeditie zou gaan leiden onder leiding van de nieuw benoemde regeringscommissaris F.N. Nieuwenhuijzen (1819-1892), kwam nu onder het bevel van Van Swieten. Dit zette kwaad bloed binnen het leger en vertroebelde de relatie tussen landvoogd en militaire top, wat niet bevorderlijk voor de eensgezindheid en dus de slagkracht was.¹¹³⁵

Van Swieten werd door het slechte weer, een tekort aan vers drinkwater en de cholera, die hem volgens zijn eigen woorden 'een poets speelde', gedwongen de landing tien dagen uit te stellen.¹¹³⁶ Maar op 9 december ging hij toch tot actie over. Die dag openden de schepen het vuur op de vijandelijke linies en gingen de troepen, met opnieuw het doel de *kraton* te veroveren, aan land. De landing verliep voorspoediger dan die van acht maanden daarvoor. Van Swieten kon zonder grote verliezen bij de *kampong* Penajoeng, anderhalve kilometer van de *kraton* verwijderd, zijn hoofdkwartier vestigen om van daaruit de strijd verder aan te voeren.¹¹³⁷ Het was niet de bedoeling om zonder meer met geweld het paleis van de sultan in te nemen. De strategie van eerst onderhandelen van Van de Putte werd voortgezet. Direct na het opslaan van het bivak zond Van Swieten een brief naar de sultan waarin hij in 'vriendschappelijke termen de bedoelingen van het gouvernement uiteenzet.' De sultan en zijn volk konden hun vrijheid van godsdienst behouden, hoefden geen gedwongen leveringen te doen, de Atjehse boeren mochten de vruchten van hun arbeid en de sultan zou het beheer over zijn land behouden. Dit alles in ruil voor de erkenning van de soevereiniteit van Nederland. Van Swieten verwachtte er overigens niet veel van, want hij wist ook wel dat de Atjehers door de snelle aftocht acht maanden daarvoor nog 'te veel opgezweept' waren en zeker niet meteen alle voorwaarden zouden inwilligen.¹¹³⁸ Hij kreeg gelijk, want de Javaanse boodschapper Widikdjo, die Van Swieten al van dienst was geweest bij één van de strafexpedities tegen het vorstendom van Bali eind jaren veertig, keerde niet terug van de missie met de brief en is waarschijnlijk vrijwel direct vermoord. De Atjehers hadden inderdaad veel zelfvertrouwen gekregen

¹¹³³ G.F.W. Borel, *Onze vestiging in Atjeh. Drogredenen zijn geen waarheid* (Delft 2009) 22; Ter Beek, *De vier eerste jaren Atjeh-oorlog*, 21-29.

¹¹³⁴ De Jong, 'Negotiations in Bismarckian style', 45.

¹¹³⁵ De Jong, 'Gezag, macht en prestige', 187.

¹¹³⁶ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr. 119, J. van Swieten aan I.D. Fransen van de Putte, 7 november 1873.

¹¹³⁷ H. Stapelkamp, *Oorlog in Atjeh. Het journaal van luitenant-ter-zee Henricus Nijgh, 1873-1874* (Zutphen 2010) 39-40, 44.

¹¹³⁸ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr. 119, J. van Swieten aan I.D. Fransen van de Putte, 7 november 1873.

na de eerste veldtocht en Van Swieten kwam tot de conclusie dat het gebruik van geweld onvermijdelijk zou zijn.

Op 6 januari 1874 opende de tweede brigade een frontale aanval op de *missigit*. De tempel werd diezelfde dag nog genomen, voor de derde maal binnen een klein jaar tijd, maar de strijd en daarnaast de cholera hadden hun tol geëist; de Atjehers wisten dit en vielen het hoofdbivak in Penajoeng aan. Van Swieten had zich goed voorbereid, sloeg de aanval af en liet versterkingen uit Padang komen. Toen de troepen met verse krachten waren aangevuld, kon de slag om de *kraton* 16 januari beginnen. In verschillende *kampongs* rond het paleis van de sultan moest fel slag geleverd worden. De belangrijkste verzetsleider, Panglima Polim, werd in de rug aangevallen en de *kraton* werd ingesloten voor de beslissende aanval. Toen de manschappen van Van Swieten op 24 januari de tempel bereikten, bleek deze al verlaten en werd in Nederland en Indië van een groot succes gesproken.¹¹³⁹ Er werd echter te vroeg gejuicht, het bleek een Pyrrhusoverwinning. De geschiedenis haalde de Nederlandse 'zege' snel in, want meteen bleek dat het gouvernement buiten de *kraton* (Kota-Radja) nog lange tijd weinig in te brengen had. Een geconcentreerde linie van achttien forten die door een tramlijn met elkaar verbonden waren, waarachter de Nederlanders zich min of meer verschansten, moest nog tientallen jaren veiligheid bieden. Isaïc begreep dat van een overwinning niet echt sprake was. Hij deed dan ook zijn best aan deze uitkomst een andere wending te geven en stelde de defensieve positie min of meer voor als een uitgestippelde strategie. Het bewust isoleren van de bevolking zou het besturen en beheersen van het grondgebied gemakkelijker maken. Isaïc wilde het publiek ervan overtuigen dat de expedities niet voor niets geweest waren en dat de zaak onder controle was.¹¹⁴⁰

Gedesavoueerd

Zover werd in 1874 nog niet vooruit gekeken. De *kraton* was net veroverd en de wijze waarop de tweede veldtocht geëindigd was, had tot vreugde in Indië en Nederland geleid. De twee expedities waren echter geen toonbeeld van militaire superioriteit geweest en de eerste expeditie was een regelrecht debacle. Loudon en Nederland hadden aan de concurrerende buitenlandse mogendheden hun kracht willen laten zien, maar waren daar bepaald niet in geslaagd. In april 1873 waren de Nederlands-Indische troepen met grote verliezen afgedropen en de Atjehers hadden aan de andere Indische volkeren en de buitenlandse mogendheden laten zien de macht van het gouvernement te kunnen weerstaan. De Indische pers gaf Loudon de schuld van de afgang. Alleen Conrad Busken Huet (1826-1866), de conservatieve hoofdredacteur van de *Java-bode* nam het op voor de gouverneur-generaal.¹¹⁴¹ De vraag, wie voor het tragische verloop van de eerste veldtocht verantwoordelijk was of waren, wierp zich al meteen op in 1874, met het ontslagverzoek in maart van gouverneur-generaal James Loudon tot gevolg. De landvoogd voelde zich zo sterk 'direct en indirect gedesavoueerd', dat hij geen andere uitweg zag dan zo spoedig mogelijk uit dienst van het land te vertrekken. 'Indirect' voelde Loudon zich in de steek gelaten door het verlenen van eervol ontslag aan de regeringscommissaris voor Atjeh Nieuwenhuijzen, die de expeditie ter plaatse leidde. En dan nog wel, tot Loudons grote ergernis, 'onder dankbetuigingen voor de langdurige en trouwe diensten in verschillende betrekkingen door hem aan den lande bewezen'.¹¹⁴²

Nieuwenhuijzen was resident van Riouw en Soerakarta, gouvernementscommissaris op Borneo en vice-president van de Raad van Nederlands-Indië geweest. In 1873 droeg Isaïc hem als regeringscommissaris voor Atjeh, de hoogste vertegenwoordiger van het gouvernement in het

¹¹³⁹ Ter Beek, *De vier eerste jaren Atjeh-oorlog*, 34-37; Stapelkamp, *Oorlog in Atjeh*, 39-50.

¹¹⁴⁰ I.D. Fransen van de Putte, 'Mijn advies aan den Minister van Koloniën nader toegelicht', *De Gids* 40 (1876) 509-510.

¹¹⁴¹ Gerard Termorshuizen, 'De Atjeh-oorlog in de Indische pers. Polemiek en spektakel', Liesbeth Dolk (red.), *Atjeh. De verbeelding van een koloniale oorlog* (Amsterdam 2001) 28-29.

¹¹⁴² *ASTGR* I.D. Fransen van de Putte aan Willem III, 31 maart 1874.

sultanaat en leider van de onderhandelingen, voor.¹¹⁴³ Niet alleen Van de Putte stond achter hem. Loudon telegrafeerde naar Den Haag: 'Vice president is de man.'¹¹⁴⁴ Loudons beoordeling zou echter snel veranderen, want de gouverneur-generaal voelde zich na afloop van de eerste expeditie het slachtoffer van de leugens van Nieuwenhuijzen, die volgens Loudon de zwarte piet van het echec van de veldtocht naar hem toe wilde schuiven. Zo zou de regeringscommissaris aan de troepen het idee gegeven hebben dat vanuit Batavia het bevel gegeven was om terug te trekken. Volgens Loudon was het geen order maar slechts een machtiging naar aanleiding van de berichten van Nieuwenhuijzen zelf over de slechte weersomstandigheden rond een verwachte westmoesson. De regeringscommissaris had zelf de keuze om de veldtocht af te breken of voort te zetten. De weersomstandigheden waren in april niet slecht en het moreel van de troepen was volgens het kamp Loudon hoog. Nieuwenhuijzen besloot de expeditie toch te beëindigen en volgens Loudon niet, zoals de regeringscommissaris beweerde, op zijn bevel. De landvoogd vond dat Nieuwenhuijzen zich volledig had laten inpakken door de verschillende commandanten binnen zijn militaire staf die hem een rampscenario voorgespiegeld hadden. Toen de beslissing om de expeditie af te blazen genomen was en veroordeling daarvan de veelgehoorde reactie was, vond hij dat Nieuwenhuijzen hem schaamteloos de schuld in de schoenen schoof door te beweren dat 'hij van de Gouverneur-Generaal een besluit, tot voortzetting van de veldtocht verwacht had, en nu zeer teleurgesteld was, dit besluit niet te hebben ontvangen'. In Buitenzorg werd dit betwist want uit telegramverkeer bleek duidelijk dat de regeringscommissaris en zijn militaire staf zelf verzochten de expeditie te mogen afbreken. Volgens Loudon wist Nieuwenhuijzen

'zijne voorstelling zoodanig intekleeden en voortedragen, dat onze zeemagt te Atsjin tot het ernstige voornemen kwam om hem, Nieuwenhuijzen, openlijk te huldigen als den fieren moedigen man, die met onze krijgsmagt weende over de harde noodzakelijkheid om, bij zoveel verlangen en mogelijkheid den veldtocht voorttezetten, toch te moeten huiswaarts keeren.'¹¹⁴⁵

Nieuwenhuijzen zag het uiteraard anders en vond dat hij naar eer en geweten gehandeld had.¹¹⁴⁶

Loudon voelde zich verraden en in zijn goede naam en eer aangetast. De landvoogd onthief Nieuwenhuijzen van zijn taak en verzocht om zijn ontslag, waarvan hij zich na al het gebeurde niet kon voorstellen dat dat eervol zou zijn. Dat laatste liep anders. Van de Putte vond dat bij het ontslag niet voorbijgegaan kon worden aan zijn verdienstelijke loopbaan en een tot dan toe onberispelijke staat van dienst. Loudon vond dit onacceptabel. Voor hem werd hier de schijn gewekt dat Nieuwenhuijzen uit eigen beweging met lof overladen ontslag nam om te ontsnappen aan een niet-functionerende landvoogd, die daarmee voor het publiek de hoofdschuldige was aan de mislukking van de eerste expeditie.¹¹⁴⁷

Loudon was razend. Voor hem had de minister zich met zijn grote vriend en 'créature in dit schandaal verlaagd tot jesuïtisch gedrag', en, schreef hij in zijn memoires: 'Mijne verhouding tot den Minister, reeds sedert eenigen tijd minder aangenaam, werd door dit geknoei niet beter. Zijn aanhoudend verwijzen naar de Kamer wat die zou doen of zeggen, in één woord Kamervrees, begon mij mooi te vervelen'. Hij zag in de behandeling van Nieuwenhuijzen een 'samenzwering' tegen zijn persoon. 'Hoezeer persoonlijk niet vijandig aan Putte, verveelde hij mij als Minister door zijn

¹¹⁴³ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Willem III, 24 februari 1873; I.D. Fransen van de Putte aan J. Loudon, 27 februari 1873.

¹¹⁴⁴ AStGR Telegram J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 22 februari 1873.

¹¹⁴⁵ De Rochemont, *Loudon en Atsjin*, 90.

¹¹⁴⁶ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr. 101, F.N. Nieuwenhuijzen aan I.D. Fransen van de Putte, 8 juni 1873.

¹¹⁴⁷ De Rochemont, *Loudon en Atsjin*, 185.

bedilzucht, betweterij en draaierij. Vooral de behandeling van 't ontslag Nieuwenhuijzen vond ik indigne [onwaardig, pc]!'.¹¹⁴⁸

Een tweede groot pijnpunt tussen Loudon en Van de Putte was de eis tot soevereiniteitserkenning of oorlog. Rond deze kwestie voelde Loudon zich 'direct gedesavoueerd' door zijn minister. Het ging in detail om artikel 2 van de Instructie aan Nieuwenhuijzen, waarin deze gemachtigd was om aan Atjeh binnen 24 uur na aanbieding van het document erkenning van soevereiniteit te eisen en bij weigering de oorlog te verklaren. In het bewuste artikel werd ook de reden van deze harde opstelling gegeven. Het gouvernement voelde zich verraden door het gedrag van de gezanten aan boord van de *Marnix* en wilde het sultanaat op deze wijze blijkbaar straffen.

Loudon had op basis van artikel 2 de oorlog verklaard. Van de Putte stelde echter dat dat artikel voor hem nooit relevant was geweest omdat erkenning van soevereiniteit door overleg bewerkstelligd moest worden. Uit een dépêche van Loudon, die op 21 april in Den Haag binnen gekomen was, had hij begrepen dat de aanvaarding van de soevereiniteit ook voor Loudon tot stand diende te komen door onderhandelingen. Isaïc had het artikel daarom niet genoemd op het Binnenhof. De Tweede Kamer accepteerde deze uitleg niet en vond op 18 december 1873 bij monde van Van Lynden van Sandenburg dat Van de Putte Loudon afgefallen was. Wat viel hier voor Van de Putte allemaal te verbergen, vroeg Van Lynden zich hardop af. Had de minister, volgens hem feitelijk de ziel van het ministerie G. De Vries Azn (1818-1900), negen maanden daarvoor de oorlog niet te lichtzinnig laten verklaren en had hij de instructie onder de tafel gehouden om geen rekenschap over de redenen van de veldtocht af te hoeven leggen? Het conservatieve Kamerlid vermoedde dan ook onenigheid in de ministerraad rond de oorlogsverklaring. De minister van Marine L.G. Broxc (1819-1880) zou gezegd hebben de oorlog tegen Atjeh 'onverantwoordelijk en niet gerechtvaardigd' te hebben gevonden.¹¹⁴⁹ Woorden, die als ze zo uitgesproken zijn, wel in de context geplaatst moeten worden. Broxc was een week daarvoor, op 11 december, afgetreden na heftige kritiek over de verwaarloosde staat van de Indische vloot gedurende de eerste expeditie. Op de staat van het leger was overigens wel meer kritiek.¹¹⁵⁰

Loudon voelde zich gesterkt door de woorden van Van Lynden maar die boden hem niet voldoende genoegdoening. De landvoogd vond zelf dat hij niet al te veel verlangde met het vragen van openbare steun en een rechtvaardige behandeling. Voor de gouverneur-generaal was het al genoeg geweest als zijn minister in december alleen maar had gezegd dat artikel 2 'geen uitvoering verlangd had'.¹¹⁵¹ Dit gebeurde niet en ondanks pogingen van Van de Putte om Loudon over te halen niet zijn functie neer te leggen, werd hem op 17 december 1874 per Koninklijk besluit ontslag verleend. Hij keerde in maart definitief uit Batavia naar Nederland terug. Voor zowel Loudon als Van de Putte waren de Atjeh-expedities schandvlekken op hun blazoens. Onder hun gezag was een oorlog uitgebroken waarvan velen betwijfelden of ze die wel onder controle hadden en of de veldtochten niet voorkomen hadden kunnen worden. De 'Atjeh aangelegenheden' deden de verhouding geen goed. Volgens de historicus H. Boels was Loudon zo beleefd dat hij mensen na het aanbieden van excuses, weer snel in genade aannam, maar kwam het vaker voor, dan volgde een definitieve breuk.¹¹⁵² Dit gebeurde tussen beide mannen en de spanning liep zo hoog op dat ze elkaar in Den Haag daarna zo veel mogelijk probeerden te ontlopen.¹¹⁵³

Een hoofdschuldige van een conflict aanwijzen is in de regel lastig, maar in dit geval mogelijk. Hierboven is al kort over de schuldvraag gesproken en een tijdgenoot als Busken Huet van de *Java-bode* stond aan de zijde van Loudon. De oorzaak van de mislukking was volgens Busken Huet de

¹¹⁴⁸ Boels, e.a., *Eer en fortuin*, 319, 322; I.D. Fransen van de Putte aan Willem III, 31 maart 1874; De Rochemont, *Loudon en Atsjin*, 185.

¹¹⁴⁹ HTK 1873-1874, 18 december 1873, 794-797.

¹¹⁵⁰ H.B. van Daalen, *De mislukte tocht naar Atjeh, aan wien de schuld?* (Batavia's Gravenhage 1873) 16.

¹¹⁵¹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan Willem III, 31 maart 1874.

¹¹⁵² Henk Boels, 'Intusschen hield ik hem door vormelijke beleefdheid in toom' James Loudon over vormen en gedrag in de politiek', *Het persoonlijke is politiek: Egodocumenten en politieke cultuur* (Hilversum 2002) 91.

¹¹⁵³ Ditzhuyzen, 'Van de Putte. Lid Eerste Kamer', 274.

slappe houding van de ‘moessonkolonels’ die zich als ‘alles bedervende oude wijven’ hadden gedragen.¹¹⁵⁴ Zijn collega, de hoofdredacteur van de *Semarangse Courant* C.P.K. Winckel, was een heel andere mening toegedaan. Deze zag door de handelingen van Loudon het einde van het bezit van de archipel in zicht komen. Meer recent was Van ’t Veer duidelijk in zijn oordeel: ‘Helaas, alle goeds dat men over Loudon zou kunnen zeggen, verbleekt bij zijn aandeel in de provocatie die tot de Atjeh-oorlog leidde.’¹¹⁵⁵ Van ’t Veer ontwaarde een grenzeloze lichtvaardigheid bij de landvoogd. Volgens hem ging Loudon veel te ondoordacht met informatie om en nam hij beslissingen zonder geruchten te controleren.¹¹⁵⁶ Fasseur sluit zich min of meer aan bij het oordeel van Van ’t Veer. Te overhaaste stappen die later gerechtvaardigd werden door de strijd als onvermijdelijk te bestempelen. Loudon was ‘in belangrijke mate’ schuldig.¹¹⁵⁷ Loudons optreden valt te verklaren uit zijn autocratische stijl van besturen, waardoor hij zo overtuigd van zijn inzicht in de situatie was dat hij er niet aan twijfelde Atjeh de oorlog te verklaren.

Deze beslissing wordt begrijpelijker door inzicht in zijn verleden. Zijn vader Alexander (1789-1839) was een Schots officier van bescheiden komaf die in het gevolg van Raffles arriveerde op Java. Het bleek een gelukkige stap, want het verblijf in Indië legde de militair, die in 1824 tot Nederlander genaturaliseerd werd en inmiddels getrouwd was met Susanne Valck, geen windeieren. Als één van de eerste Europeanen ontving hij, door zijn vriendschap met Van den Bosch, naast een indigocontract, een suikercontract in Pekalongan in 1830. Twee jaar later verkreeg hij nog een suikerovereenkomst in Semarang.¹¹⁵⁸ Zijn zonen kregen door vaders voorspoed een mooie start in het leven en volgens Fasseur waren ze daardoor met een zilveren lepel in de mond geboren.¹¹⁵⁹ James Loudon bracht zijn jeugd op de indigoplantage van zijn vader door en na een jaar op kostschool in 1836 volgde het vertrek naar Nederland om daar, zoals dat bij de totoks gewoon was, de opleiding voort te zetten. Hij ging naar het gymnasium in Zutphen en in de kost bij de rector. Zijn vader overleed weliswaar snel maar hij en zijn vier broers erfden in 1839 een klein fortuin waarvan de rechtenstudie vanaf 1841 betaald kon worden. De nalatenschap bekostigde ook het studentenleven in Leiden waardoor hij vaak op de sociëteit Minerva en bij muziek-, reciteer- en schermgezelschappen kon vertoeven. Met Busken Huet, die hem nu inzake Atjeh vurig verdedigde, zat hij in hetzelfde letterkundig dispuut. Na vijf jaar hield het studentenleven op doordat de bodem van zijn geldkist bereikt was. De voorspoed hield echter aan, want na zijn promotie en met aanbevelingsbrieven van de minister en zijn voorgd Baud op zak arriveerde James op Java. De Loudons waren in Indië een vooraanstaande familie waarvan de leden protectie genoten en ook daar was hij vaak te vinden in de elitaire koloniale clubs. Hij kreeg een aanbod van de advocaat Cremer om zich met hem te associëren en zo werd hij zes jaar lid van de Bataviase balie waarvan de leden ‘op de vingers van twee handen’ te tellen waren. Jachtpartijen op tijgers, neushoorns en krokodillen boden ondertussen afleiding.¹¹⁶⁰ Via zijn broer John (1821-1895) kwam de suikerconcessie Pandji in zijn bezit en door zijn studie kwamen ook hoge posities moeiteloos binnen bereik. Een jurist verkreeg automatisch het ambtenarenradikaal waardoor hij op de Algemene Secretarie van de gouverneur-generaal geparachuteerd kon worden, dit tot grote ergernis van de selfmade man en latere minister E. de Waal.¹¹⁶¹ James had wel, om in overheidsdienst te treden, zijn aandeel van Pandji voor een lage prijs aan Van de Putte verkocht. Niet alles zat mee.

Loudon stelde zich altijd formeel en hoffelijk op. Zo schreef hij in zijn autobiografie over de correspondentie met Isaäk: ‘Zijne brieven waren wel beleefd, de officieële zowel als de partikuliere –

¹¹⁵⁴ Fasseur, *Indischgasten*, 171.

¹¹⁵⁵ P. van ’t Veer, ‘Multatuli in de politiek’, *Maatstaf* 17 (1969-1970) 733.

¹¹⁵⁶ Van ’t Veer, ‘Atjeh 1873’, 168, 171.

¹¹⁵⁷ Fasseur, *Indischgasten*, 199-200.

¹¹⁵⁸ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 23.

¹¹⁵⁹ Fasseur, *Indischgasten*, 179.

¹¹⁶⁰ Ibidem, 182.

¹¹⁶¹ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 25-28.

ik zou het trouwens niet anders hebben geduld'.¹¹⁶² Zo correct als hijzelf was, wenste hij volgens H. Boels ook behandeld te worden. Deze omgangsvorm diende als wapen. Beleefdheid en goede manieren waren in zijn ogen uiteindelijk voor bijna iedereen onweerstaanbaar en een probaat middel om mensen in toom te houden.¹¹⁶³ J. de Jong omschrijft hem daarnaast als een rechtlijnig, principieel en onbuigzaam man.¹¹⁶⁴ Loudon was een kind van de behoudende eerste helft van de eeuw. Zo kwam hij in hoofdstuk 6 al als een liberaal met conservatieve inzichten naar voren. De comptabiliteitswet had zijn goedkeuring niet weg kunnen dragen en hij vond dat een gouverneur-generaal autocratische macht moest behouden. Politiek gezien stond hij nog in het pré-1848 tijdperk. De Staten-Generaal bleef in de negentiende eeuw een volksvertegenwoordiging voor een klein percentage belastingbetalers, maar dan wel met het verschil dat tot 1848 de vorst prominent aan het hoofd had gestaan. Het parlement was tot 1848 altijd ondergeschikt geweest en publiek debat was er destijds nauwelijks. Het was deze politieke cultuur die Loudon gevormd had en hem bestuurlijk een conservatieve autocraat had gemaakt die het liefst alleen aan de koning verantwoording wilde afleggen. Vreemd genoeg had hij aan de andere kant respect voor Thorbecke en zijn grondwet en hadden beide mannen, hoe paradoxaal ook, een goede relatie. Loudon was een oud-leerling. Thorbecke droeg hem voor meerdere functies voor.¹¹⁶⁵ Fasseur suggereert dat Loudons principiële karakter en zijn hoffelijkheid Thorbecke voor hem innam.¹¹⁶⁶

Vanaf 1872 zat Loudon min of meer als een 'vorst op de Buitenzorgse troon', zoals hij zich dat met zijn conservatieve denkbeelden voorgenomen had. Zijn beide voorgangers (P. Meijer en Sloet van de Beele) waren in zijn ogen veel te vrij geweest want ze lieten te pas en te onpas ambtenaren tot het bestuur toe. Hierdoor hadden ze het gezag van een gouverneur-generaal te grabbel gegoooid.¹¹⁶⁷ Hij had zijn loopbaan grotendeels zelf vorm gegeven door het behalen van zijn rechtenstudie, maar persoonlijk lijden of afzien had hij niet gekend, wat inleven in de gevolgen van een conflict moeilijk maakte en een gang naar de oorlog des te makkelijker. Voor de mast had Isaïc daarentegen de onderkant van de maatschappij jarenlang meegemaakt en soortgelijk (marine)volk, dat op expeditie gestuurd werd, persoonlijk leren kennen. Daarnaast was Loudon nauwelijks op Pandji geweest en had hij Lunel en Isaïc als administrateurs de arbeiders, *mandoers* en opzieners laten aansturen. Isaïc had op Java en na zijn terugkeer in patria, naast zijn politieke loopbaan, voortdurend bedrijven opgezet en overgenomen, waarbij voor hem goede bedrijfsvoering onderhevig was aan een kosten en batenanalyse. Van de Putte had met zijn voeten in de modder gestaan, Loudon niet.

Op 10 april 1873 vermoedde Loudon dat Isaïc uit geldelijke overwegingen een confrontatie wilde vermijden.¹¹⁶⁸ Van de Putte vroeg zich op zijn beurt tegenover de koning af hoe de omstandigheden na een overwinning zouden zijn, waar hij niet gerust op was. Hij had het idee dat 'de oorlog, die nu gevoerd wordt, geene duurzame vruchten zal afwerpen, dat goed en bloed voor niets zal zijn opgeofferd en dat eerlang een nieuwe expeditie nodig zal worden.'¹¹⁶⁹ Isaïc had zich in de meeste situaties, vanaf zijn ondernemerschap op Java, altijd praktisch en flexibel getoond. Hij vond ook in deze kwestie dat de nodige voorzichtigheid betracht moest worden, opdat het buitenland en Atjeh later niet het verwijt konden maken dat het gouvernement te vroeg geweld had gebruikt. Maar ook het thuisfront zou bezwaren kunnen gaan maken als er veel soldaten zouden sterven en grote kosten gemaakt zouden worden. Gevolgen waar hij zich, door zijn leven als zeeman en ondernemer op Java, goed mee kon associëren en die voorkomen moesten worden. Isaïc was daarmee een uitzondering op het Binnenhof, die ook op de Kamerbanken en achter de groene tafel

¹¹⁶² Ibidem, 319.

¹¹⁶³ Boels, 'Intusschen hield ik hem door vormelijke beleefdheid in toom', 91.

¹¹⁶⁴ De Jong, 'Gezag, macht en prestige', 183.

¹¹⁶⁵ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 37.

¹¹⁶⁶ Fasseur, *Indischgasten*, 190.

¹¹⁶⁷ Ibidem, 197.

¹¹⁶⁸ *ASTGR* I.D. Fransen van de Putte aan J. Loudon, 10 april 1873.

¹¹⁶⁹ *ASTGR* I.D. Fransen van de Putte aan koning Willem III, 15 april 1873.

dacht als een ondernemer. J. de Jong heeft zeker gelijk als ze schrijft dat Van de Putte zijn beleid in de crisis afstemde op de indruk die de handelingen in Nederland zelf en in het buitenland zouden maken.¹¹⁷⁰ De eis van erkenning door Atjeh van de Nederlandse soevereiniteit kon dan ook alleen het laatste redmiddel voor hem zijn en 'rechtvaardigheid en bedachtzaamheid' moesten de leidende principes vormen.

Van de Puttes tweede ministerschap in de jaren zeventig kreeg een ongunstig verloop. Daarvoor zorgden de internationale verwickelingen rond Atjeh in samenwerking met het functioneren van gouverneur-generaal James Loudon. Een hele rij vreemde mogendheden cirkelde soms letterlijk met schepen rond Sumatra en er was een reële dreiging dat de buitengewesten, in ieder geval deels, in buitenlandse handen zouden overgaan. In de eerste plaats was in de ogen van het 'kamp Loudon' Atjeh daarvoor verantwoordelijk. Het sultanaat zocht toenadering tot met name Italië en de VS en nodigde de staten uit tot sluiting van overeenkomsten, die het gouvernement in Batavia als een regelrechte uitdaging ervoer. Stond Van de Putte een omzichtige benadering voor, de onbuigzame Loudon ging recht op zijn doel af en dat resulteerde snel in een oorlog, die niet voorspoedig zou verlopen. Zoals meestal in dit soort omstandigheden werd snel een schuldige van het gebeurde gezocht. Loudon voelde zich gedesavoueerd en vroeg ontslag als landvoogd. Het zou voor beide mannen een ambtsperiode worden waaruit ze niet zonder imagoschade tevoorschijn kwamen. Ze hadden als eindverantwoordelijken Nederland in een nog jaren durende oorlog gestuurd. Zowel Van de Putte als Loudon voelde zich niet schuldig en verdedigde zich op papier tegen de in hun ogen onterechte verwijten en beschuldigingen. De relatie tussen beide mannen was sinds de overname van Pandji in de jaren vijftig al nooit warm geweest. Na de Atjeh-crisis waren ze definitief gebrouilleerd.

Volgens Hagen was de oorlog, door de verplichting van het gouvernement om de piraterij aan banden te leggen, onvermijdelijk. Hierboven wordt echter duidelijk dat in 1873 een internationaal diplomatiek en politiek machtsspel de oorzaak van de eerste expeditie was en dat Loudon en Van de Putte keuzes hadden en hierover verschilden van mening. Loudon wilde militair machtsvertoon, Van de Putte wilde dit zo lang mogelijk uitstellen. Waarschijnlijk was de oorlog onvermijdelijk maar Loudon deed er weinig aan het uitbreken te voorkomen en kan daarom min of meer als hoofdschuldige aangewezen worden. Zijn karakter en houding, grotendeels gevormd door zijn persoonlijke en politieke verleden, hadden van hem een autocratisch denkend politicus en bestuurder gemaakt die weinig empathie voor de verschillende spelers in de crisis kon opbrengen. Door zijn afstandelijkheid keek de gouverneur-generaal anders tegen een oorlogsverklaring aan dan de minister. Van de Putte wilde Atjeh uiteindelijk ook de Nederlandse soevereiniteit laten erkennen. Hij had in 1865 al een expeditie uitgerust die weinig risico opleverde en met een sisser afliep. In 1873 was de situatie anders want ze bevonden zich in het middelpunt van een complexe, onoverzichtelijke en explosieve situatie. Daardoor was het voor Isaäc moeilijker om opnieuw een veldtocht te starten. Hij kon zich door zijn persoonlijke ervaringen van de gevolgen op menselijk en materieel terrein op de korte en langere termijn een betere voorstelling maken. Als een 'ondernemer in de politiek' wilde hij daarom, in tegenstelling tot Loudon, de diplomatie de boventoon laten voeren en pas als dit middel was uitgewerkt tot militair ingrijpen overgaan.

¹¹⁷⁰ De Jong, 'Gezag, macht en prestige', 185.